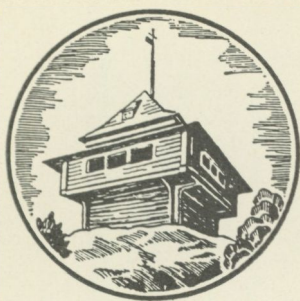

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1947**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

1947

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM • GÖSTA BERG • ERIK ANDRÉN

Redaktör: Erik Andrén

Omslaget: Kåsa med året 1681 och ätterna Kurcks och Kags vapen, åsyftande landshövdingen i Skaraborgs län, friherre Gabriel Kurck, och hans maka Beata Kagg. Denna typ av dryckeskärl är föremål för en undersökning av A. Hirsjärvi (sid. 57). Nordiska museet 5,129.

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1947
Djuptrycksplanscher från Nordisk Rotogravyr

UPPLÄNDSKT JÄRNBÄRALAND

GLIMTAR UR JÄRNHANTERINGENS ÄLDSTA HISTORIA

av *Aron Hallenberg*

Den uppländska järnhanteringen har gamla anor. Lämningar efter blästerverk, som man funnit här och där i bygderna, vittnar om att våra förfäder redan tidigt sökte göra sig nytta med malmen i jordens innandömen. Den ursprungliga industrien — tillverkningen av s. k. osmundsjärn — bedrevs säkert av hemmansägare som ett slags binäring. Sådan tillverkning lönade sig förstås bäst på sådana platser, där det fanns gott om bränsle. Däremot tycks det inte ha varit så noga, om det fanns tillgång till vattenkraft. Malmen transporterades lämpligast på vinterföret, ty på detta kunde man ju dra i väg till de mest oländiga trakter.

Av de uppländska järnbruk, som har dannemoramalmen att tacka för sin tillkomst, är säkerligen Österby bruk det äldsta. Dannemora gruva upptäcktes i slutet av 1400-talet och var till att börja med en väldig skattkammare för de uppländska producenterna av osmundsjärn.

Denna primitiva produkt kunde dock inte i längden tillfredsställa folkets smak. Man ville ha ädlare former. Under Gustav Vasas kraftfulla ledning började en förbättrad järntillverkning införas. Man tog sikte på de förädlade produkterna stångjärn och tackjärn, som bättre lämpade sig till att smida vapen av. Sådana började man få starkt behov av med anledning av befrielsekrigen.

I och med att dessa nya tillverkningsformer infördes fick man börja se sig om efter platser där det fanns tillgång till vattenkraft. Elden var förvisso bra, när det gällde att frigöra de ädla

metallerna ur malmen, men för tillverkning av tackjärn och stångjärn behövdes även vatten. Man behövde inte leta så länge efter en lämplig plats. Knappt en kilometer från Dannemora gruvor på kungsladugårdens ägor — en gård, som lydande under Örbyhus tillhört Sten Sture d. ä. — hade av tillflödet från mossar och småsjöar bildats en å. Där var en lämplig plats.

Den exakta tidpunkten då ett järnbruk anlades här har inte med säkerhet kunnat fastställas. De eventuellt gjorda anteckningarna vid brukets "invigning" tycks ha fallit i glömskans hav.

Emellertid utfärdade Gustav Vasa nyårsdagen 1532 ett privilegium för stralsundsborgaren Joachim Piper att bryta malmen och försälja den in- och utrikes. Men i samma handlingar som detta omtalades, säges också, att kungen gjort stora påkostningar på berget, vilket åsamkat honom stora förluster. Man får därför anta, att kungen försökt sig på att anlägga en masugn med hammare.

Om Pipers verksamhet är föga känt. Man torde dock kunna räkna med att han under de tretton år privilegiet varade, lyckats upptäcka en del ädla metaller, som i framtiden skulle ge gruvan ett gott rykte i landet.

År 1545 bildades ett bolag för dannemoramalmens tillgödögorande. Andelarna var i början 86, av vilken kungen för sin del anammade åtta, medan de övriga fördelades mellan 13 personer. Av dessa var ett flertal tyskar. "Verkställande direktör" — för att nu tala modernt — blev en tysk kapare, Staffan Sasse, som redan 1521 inkommit till Stockholm med en trupp tyska knektar för att hjälpa Gustav Vasa i befrielsekriget.

Redan vid denna tid synes en hytta ha funnits vid Dannemora, ty första utgiftsposten i bolagets räkenskaper gäller inköpet av "en halv tunna kökenfett att smörja bälgar med". Kort därefter omtalas för övrigt att Jockum Möller låtit smälta tackjärn och föra det till Uppsala.

Den första tiden i bolagets historia var inte lysande, ekonomiskt sett. Redan efter ett par månader var de i rörelsen insatta

pengarna slut. Nya insättningar måste göras i snabb följd, och man kan förstå, att entusiasmen hos bolagsherrarna var skäligen skral.

Det var heller inte lätt att skaffa yrkeskunniga arbetare. Skickligt folk fanns knappast att få inom landet, och det kostade både tid och pengar att skicka kunskapare till Tyskland. En herre vid namn Påvel Bysseskytte fick emellertid i uppdrag att värva hammarsmeder, masmästare och stålsmeder i Danzig. Efter någon tid återkom han med två hammarsmeder och en stålsmed.

Nu kunde man börja tillverka redskap, och sedan Påvel ännu en gång sänts till Tyskland och fått med sig hem en masmästare, kallad mäster Olov, samt en "rönnehärdare", mäster Claus jämte deras drängar, kunde man på allvar börja utnyttja gruvans tillgångar. Ett flertal svenska pigor och drängar anställdes också "till bergets behov", som det heter i handlingarna.

För att de främmande herrarna skulle vara flitiga i arbetet, uppmuntrades de med gåvor, t. ex. engelskt tyg till hosor och tröjor. Men man fick också lov att bruka andra medel för att upprätthålla ordning vid bruket. En av räkenskapernas utgiftsposter berör nämligen inköpet av "en bult med fem bojor och ett starkt lås". Dessa "lugnande" medel kostade 10 mark. Hur starka låsen än var, så måste de ideligen förstärkas, vilket naturligtvis medförde extra utgifter. Men samhällsfriden krävde dessa uppoffringar.

Staffan Sasse, som var stor intressent i bolaget — han var ju direktör — kom ofta ridande från Stockholm till Berget för att "förhöra hur däroppe handlades". Trots hans energi och trots att han lät rekvirera ännu flera utländska arbetare, gick det klen med tillverkningen. Man kunde inte ens hålla "den Nådige Herres hovsmed" med material i tillräcklig myckenhet, utan sådant måste inköpas från andra bruk.

Bolaget blev inte så gammalt. Redan 1547 började det luta mot sitt fall. Trots ideliga inläggningar — som naturligtvis underminerade bolagsmännens ekonomiska ställning — var det sällan man hade pengar att betala arbetsfolket med. Man får

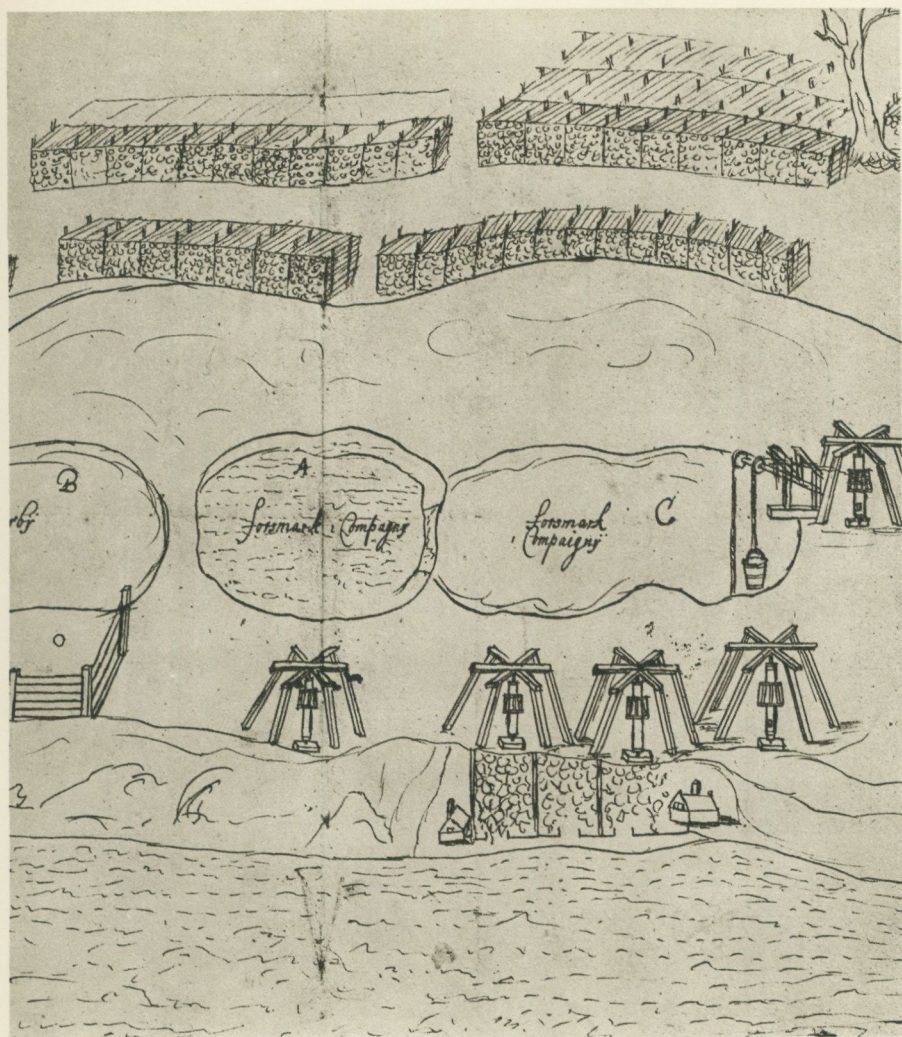
därför inte undra på att både smeder och "blåsare" började knorra. Från kungen kom ingen kontanthjälp. Den höge herrn brukade nämligen klara sina inbetalningar med spannmål. Rörelsen tycks ha gått i konkurs efter några år. Då väl kungen ansåg sig ha mest att säga till om i denna affär, övertog han gruvan och den mark, som hyttan var uppförd på, och drev den för egen räkning. I varje fall är bruket, då det senare omtalas, kungens egendom och står under uppsikt av hans fogdar.

Österby bruk förestods från 1612 av Hans Sigvardsson, en herre som kan anses som en av de dugligaste av den tidens bruksförvaltare. Han fick också i hela tio år kvarstå i sin tjänst. Under denna tid stod bruket direkt under kronan eller "Kammaren", och det var inte ovanligt, att kungen själv personligen ingrep i bolagets styrelse. Österby specialiserade sig vid denna tid på tillverkning av lod, dvs. kulor.

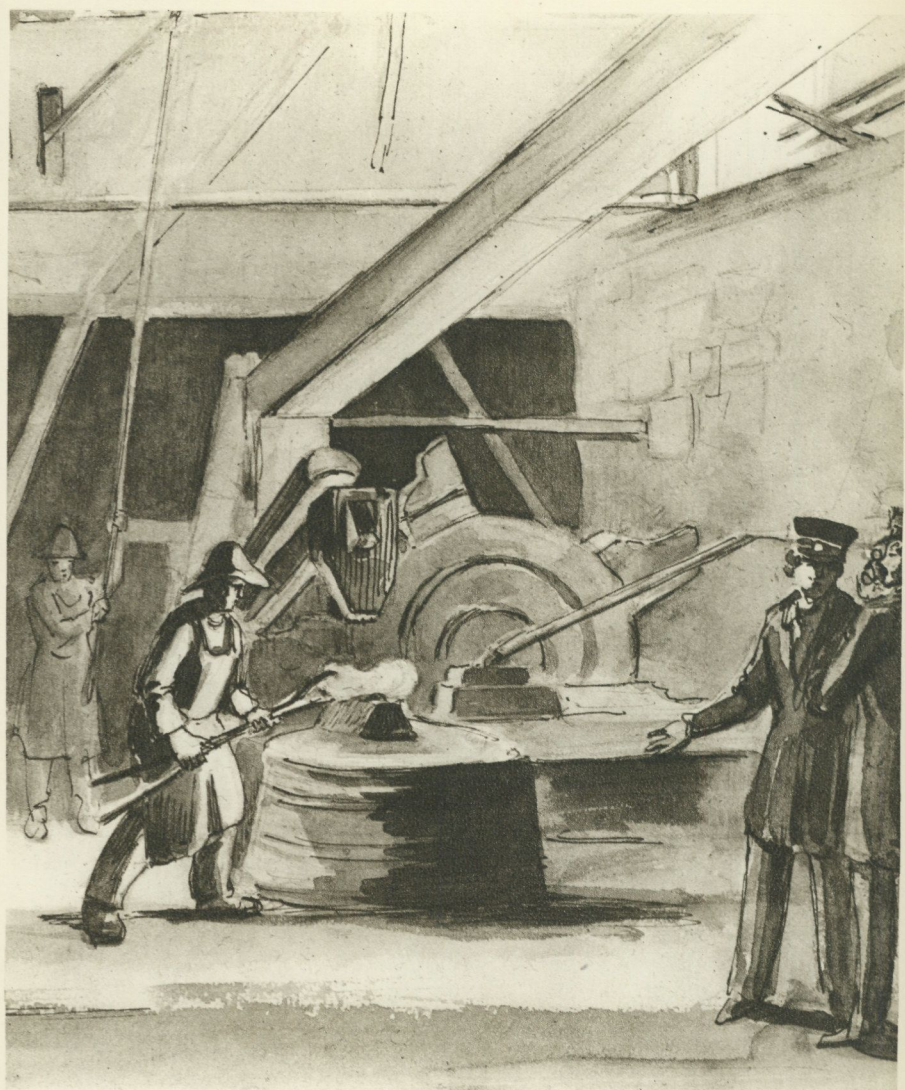
Vissa tider av året hade man det mycket besvärligt med vattenkraften. Fogden fick ideligen bestyra om vidlyftiga dammbyggnader och dikesgrävningar. Särskilt verksam tycks man ha varit under åren 1613—1614. En stor del av nyanläggningarna kom till stånd på kungens muntliga befallning. "Hans nådige majestät" hade nämligen 1613 gjort besök vid bruket och därvid funnit, att en del nya dammar borde byggas.

Jämsides med dessa byggnadsföretag pågick arbetet med förnyandet av utbrända masugnar och anläggande av verk av olika slag. Bland arbeten må nämnas en masugn, som masmästaren Per från Linde och Norberg satte upp "efter förenämnda Bergslags sätt fast 13 alnar högre än det vanliga".

Man kunde tycka, att fogden för sin flit bort stå väl till hos de höga herrarna, men så var visst inte fallet. Av de brev, som då och då anlände till brukets herre, kan man dra slutsatser om hur stämningen var. Skrivelserna är synnerligen hårda i tonen, och de fordringar, som uppställs, är nästan omöjliga att uppfylla. Bl. a. yrkas på väldiga leveranser till olika platser. Man vill ha järn till Varuhuset eller Kexholms befästning, spik och redskap till Harboviks skeppsbyggeri samt rörplåtar till Arboga faktori. Men inte nog med det. Man pockar också på

Detalj ur en schematisk karta över Dannemora gruvor 1656, upprättad i samband med en kontrovers mellan Welam Gillisson De Beche och Louis De Geer, vilka ägde »Österbygruvan», och Willem Vervier och Peter Rochet, vilka representerade »Forsmarks bruks intressenter».

Stångjärnssmide vid Gimo bruk. Teckning av F. von Dardel 1838.

att få oxar till hovförtäringen och stångjärn till avlöning åt kungens fågelskyttar, Roland fäktmästare och Mattsson ryss-tolkare.

När fogden säger, att beställningarna är rent för svåra, då vattentillgången är liten och brukets lager av färdiga produkter litet, får han till svar, att "ändock litet vatten kan vara, så är dock vår vilja och befallning, att I eder högsta flit göre att tillsmida så mycket järn som möjligt är". Vid ett tillfälle får fogden befallning, att han skall låta baka 600 tunnor bröd, en beställning, som fogden måste betrakta som utförbar, eftersom han levererat all spannmål till "Proviantet".

De gånger fogden vände sig till kronan med bön om pengar eller annan hjälp, var man inte angelägen att uppfylla hans fordringar. Ofta fick han det svaret, att han skulle fylla bristen med förmodade tillgångar på annat håll. Vidare uttalas förmaningen: "se eder väl före att icke köpa något för dyrt, så framt I icke vele vara förtänkte att sådant skall bliva eder till besvär skrevet". Förvaltaren fick flera gånger erfara, att detta ej var tomma hotelser. När han en gång köpt strömming och betalat för mycket per tunna, fick han själv punga ut med det överskjutande beloppet.

Under Hans Sigvardssons tid blev Gimo bruk grundat. Fogden, som hade vissa friheter när det gällde nyanläggningar, korresponderade länge med Kammaren, innan han slog till och började anläggningsarbetet.

Vattentillgången var ringa vid Gimo. Det fanns dock ett litet tillflöde från Olandsån, och genom att dämma upp vattnet och bygga dammar, lyckades man få tillräckligt med vattenkraft. Det sägs, att detta arbete utfördes 1615 och att staten svarade för kostnaderna.

Gustav Adolf började vid denna tid komma till insikt om att det var vissa olägenheter förenade med kronans omedelbara förvaltning av bruken. Han lät därför utarrendera bruken till enskilda personer. Början gjordes med Finspongs kronobruk, som år 1618 uppläts på arrende åt Welam de Beche. Denne herre uppträdde som ombud för sin berömde landsman Louis

de Geer. Efter Finspong kom turen till de uppländska bruken med Österby i täten. Den 13 maj 1622 beslöts att detta bruk skulle utarrenderas till Paulus Auleander, en tysk som några år tidigare anlänt till vårt land. Arrendet skulle betalas i såväl kontanter som spannmål, och vidare förpliktades arrendatorn att för kronans räkning låta tillverka så mycket krigsmaterial som möjligt. Själv förband han sig att på egen bekostnad införskaffa alla slags ämbetsmän, såsom bysse-, hillebards-, spetse-, klen- och grovsmeder samt styckelodstöpare, "vilka sig vid Österby nedsätta och där boendes bliva skola".

Innan Kammaren arrenderade ut bruket, företogs en inventering av detsamma. Av inventariet framgår, att Österby vid denna tid förfogade över 8 hammarhyttor och 6 masugnar jämte bokare. Om bruksfolkets bostäder lämnar inventariet föga upplysning. Sådana summariska uppgifter som "17 spjäll uti gårdens ugnar och spisar", "157 fönsterglas", "78 fönstergallerjärn, 21 stuvélås och 56 par dörrjärn med hakar" säger ju inte så mycket.

Det var meningen, att bruket skulle bli en vapensmedja av stora mått. Där skulle årligen tillverkas 6.000 muskötter, 5.000 soldatharnesk, 1.000 ryttarekrasser med därtill hörande "potter" dvs. stormhattar, bantlerer och forquetter. Vidare skulle ett stort antal kanoner gjutas. Först måste emellertid nya verkstäder byggas och kunnigt yrkesfolk anskaffas. Den summa av 5.000 daler som anslogs till brukets uppryckande, förslog ej långt och arrendatorns egna tillgångar var små. Det blev således skralt med vapentillverkningen, ja, det vill synas som om den inte ens påbörjades. Redan några månader efter det Auleander tillträtt arrendet, påminde Kammaren om avtalet och vidfogade hotelsen, att därest leveranserna inte komme till stånd, Auleander måste punga ut med reda pengar. Kammarens allvarliga anmärkningar gjorde dock ringa verkan, och några vapenleveranser kom inte till stånd.

Det kunde naturligtvis inte gå i längden att sköta ett bruk på ett så dåligt sätt. Sedan en kommission med landshövding Claes Horn i spetsen företagit en inspektionsresa till bruket och

Bild 3. Vattendriven stångjärnshammare på 1500-talet. Ur Agricola, *De re metallica*, 1556.

därvid funnit, att det låg "platt öde och utan hopp", beslöt man att fränta Auleander arrendet.

Därefter vände sig Kammaren till Welam Gillisson och erbjöd honom att arrendera bruket. I denne "ärlige och välförståndige mäster Welam", som var Louis de Geers kompanjon och förtroendeman, skulle konungen få en arrendator, som bättre än någon föregångare skulle veta att uppfylla sina förpliktelser. Sedermera utvidgades kontraktet, så att det kom att omfatta även Lövsta och Gimo. Dessa bruk blev således förenade för att under en enda kraftig ledning gå en lysande framtid till mötes.

Vi har därmed i denna lilla översikt av den uppländska järnhanteringens äldsta historia kommit fram till den tid, då Louis de Geer fick hand om styret. Med denne inleddes i järnbrukens historia en epok, som varit av den allra största betydelse för den svenska järnhanteringen.